IL-GHERF TA' ŻMIEN ILU XTERED FID-DINJA MINN MALTA

Patri Manwel Magri, ġiżwita, kien iħobb il-lsien Malti għal ġid ta' pajjiżna, u mhux għal xi politka bla togħma, u Għerf il-Malti kien għal qalbu, bħalma hu għal qalbi. Bħalu kont naħsibha f'żgħożiti, minn żmien Annibale Preca, bħalu meta sibt ruħi bla ħsieb ta' xejn fis-Senat Malti, fejn semmejt ukoll fuq din il-fehma tiegħi, u ta' fehma waħda għadni l-lum, u nistqarru b'wiċċi minn quddiem bla biża' ta' xejn, għaliex jidhirli li fis-sewwa la darba naqbel mal-Maltin kollha li jħobbu tabilħaqq din id-daqsxejn ta' Gżira ta' Malta. Mill-Palestina għandi jedd naħseb li tnissel il-lsien li sar il-*Malti*, il-lsien għalina u ħadd ma jista' jiċħadulna. U minn għalija, kieku Alla l-imbierek ħalla f'idejja nagħżel jien fejn ridt nitwieled u ngħaddi ħajti, kont nagħżel Malta bil-lsien tagħha, li nħossu ħelu daqs il-għasel tas-sagħtar ta' l-aħrax tal-Mellieħa. Min jista' ilumhom dawk il-Maltin li jħobbu jaħsbu li Sidna Ġesù fl-artijiet tal-Galilija kien jitkellem lsien li jixbaħ ħafna l-lsien tagħna? Dak il-lsien li San Pawl sata' jifhmu meta l-Maltin laqgħuh fuq l-irdumijiet tal-Mistra u daru bih u bi sħabu li miegħu ħelsu mill-għarqa tagħhom bejn il-gżejjer ta' Selmun u Selmunett, u setgħu jifhmu 'l dak Missierna meta għarrafhom biha l-Bxara t-tajba, u talbu l-magħmudija?

Minn żmenijiet wisq aktar imbegħdin, daqs elf jew elfejn qabel il-Miġja ta' Kristu, minn din il-Gżira tagħna xtered il-għerf taa-sengħa tal-bini fil-Greċja u f'Ruma u minn hemm imbagħad trawwem mad-dinja kollha: igħiduh l-aqwa għorrief li jifhmu f'din is-sengħa; igħidu l-ġebel kbir ta' Ħaġar Qim, ta' l-Imnajdra, tal-Ġgantija ta' Għawdex; il-Għerien ta' Ħalsaflieni u fuq kollox il-maqdes ta' Ħal-Tarxien u ħaġar weqfin, u bil-għerf tagħhom li l-lum fi żmienna jgħaġġbu d-dinja! igħiduh nies kbar Taljani, Ġermaniżi, Ingliżi u Maltin; mhux jien qiegħed ngħidu: min irid, jista' jaqra l-kotba ta' Sir Temi Zammit fuq dawn ix-xogħlijiet ta' l-aktar żmenijiet imbegħda, u l-aħħar ktieb tiegħu: *Prehistoric Malta, The Tarxien Temples (Oxford University Press, 1930)*, u jaqta' xewqtu, bla ma jista' jmerina, għaliex il-ktieb tiegħu magħruf u mfaħħar mill-aqwa għorrief.

Iva, "*Ex Melita lux*!" kiteb xi ħadd; jiġifieri: minn Malta ħareġ il-għerf! Eluf ta' snin ilu, din il-Gżira tagħna kienet imgħammra bin-nies, kif jidher minn darsa (għalkemm waħda biss)

ta' bniedem Neanderthal; iltaqa' magħha Ġużè Despott f'Għar Dalam, u għorrief mill-aqwa fost il-barranin jaqblu miegħu li jiġifieri sinna ta' nies li għaxu daqs għoxrin elf sena ilu. U nsabu hemm ukoll għadam ta' bhejjem imdaqqsin sewwa u fost oħrajn ta' xi ljunfanti ma jafux s'issa bihom naħiet oħra u fuq hekk tawhom l-isem ta' "ljunfanti maltin."

U dan ma jistax jingħad li ma jaqbilx mal-*Ġenesi* (l-ewwel ktieb minn ta' Mosè) għaliex il-Kotba Mqaddsa ma jsemmux meta Alla ħalaq l-ewwel bniedem, Adam, iżda jgħidu biss li dak iż-żmien Hu sawwar bniedem xbieha tiegħu u tah il-ħajja.

X'ilsien tgħid kienu jitkellmu in-nies li għexu Malta dawk iż-żmenijiet ta' ilu? La darba bnedmin, x'ilsien kellhom biex setgħu jiftehmu bejniethom! Imma mbagħad xi ngħidu għax-xogħlijiet tagħhom ta' mqades u għerien u oqbra, imfasslin u mibnijin jew imħaffrin b'dehen u sengħa li ma bħalhom, b'għodod ta' xejn? Il-għerien ta' Ħalsaflieni, l-imqades ta' Ħaġar Qim u l-Imnajdra ħwejjeġ tal-għaġeb. Meta daqs tletin sena ilu wassalt il-Professur Dun Mezzacasa, salesjan, jara Ħaġar Qim, staqsejtu kienx xogħol tal-Feniċi. Ixxabbat ma' waħda mill-ġebliet weqfin, ta daqqa ta' għajn madwaru, u dik is-siegħa weġibni li dak xogħol ta' żmenijiet ta' qbilhom, ta' wisq qabel il-Feniċi! Xi ngħidu għal ġmiel ta' xogħol tal-fuħħar taż-żmenijiet li għaddew u marru? Fuq il-Għerien ta' Ħalsaflieni, imħaffrin fil-blat dwar it-tletin xiber taħt l-art, b'għodod taż-żnied mas-sitt elef sena ilu, igħidilna l-Prof. Temi Zammit. Dan il-maqdes ta' taħt l-art fejn kienu jqimu l-allat, daqskemm għożżewh bdew biż-żmien iridu jidfnu fih il-mejtin tagħhom, u mhux ta' b'xejn li nsabu hemmekk għadam ta' dwar is-sebat elef bniedem. Imħalltin mal-għadam, insab xaqquf mill-isbaħ, frak ta' qliel, kwies u borom; u nsab żibeġ tal-bebbux li kienu jdawru bħal ħannieqa ma' għonq il-mejtin, u ħaġriet minquxa li jdendlu għal għajn mal-ħannieqa.

Biex ma ntawwalx aktar, inħajjarkom taqbdu f'idejkom li kitbu fil-ktieb ta' kull tliet xhur "*Il-Malti*", u fil-paġni 35 u 51 tas-sena 1925 taraw ftit x'kitbu Temi Zammit u R. Briffa, u tistgħu ddaħħlu f'moħħkom aħjar jekk "nisilna hux tat-tajjeb", għal għerf ta' sengħa tiegħu, u kif ħadd f'ebda art oħra ta' madwarna ta' ħamsa u sitt elef sena ilu ma kien igħaddih lil ġensna ta' dawk iż-żmenijiet tal-qedem! Taraw kif Temi Zammit ifiehem lil Fidiel fuq ix-xogħol tal-għaġeb ta' dawk in-nies, li ma kenux xi bnedmin mogħla s-swar ta' saħħa kbira, imma ta' moħħom jilħqilhom u s-saħħa kienet ta' moħħom.

Fuq il-"Qabar ta' Rômlu", fil-għolja tal-Palatin f'Ruma, instabet mirduma xi erbgħin sena ilu (1898) ħaġra sewda *(lapis*

niger), u taħtha ħaġra oħra bil-ħżuż fiha fuq l-erbat uċuh tagħha. Safejn naf jien, għadhom minn dak il-ħżuż ma fissrux ħlief kelma waħda, li minnha jidhrilhom li qabdu xi tarf biex igħidu li Romlu kien l-ewwel sultan ta' *Rumon* (li jiġifieri bil-lsien tagħhom ta' dik il-ħabta, ix-xmara l-kbira, it-Têvre tal-lum) fi żmien li dawk li kienu jżommu ma' Romlu ftehmu fl-aħħar ma' dawk li riedu b'sultan lil Titu Tazju, daqskemm talbuhom bid-dmugħ f'għajnejhom in-nisa s-Sabini li jsiru annuna bejniethom. *(Orazio Marucchi, "Il Faro Romano e il Palatino").* Issa Romlu u l-Qabar tiegħu u l-*Lapis Niger* x'għandhom x'jaqsmu magħna? Fakkarni fihom li kiteb dan l-aħħar, u għoġobni ħafna, l-arkeolgu Ugolini fin-"*Nuova Antologia*" u miġjub fil-*Malta* tal-11 ta' Ottubru fuq il-għerf tas-snajja u ta' kull għerf ieħor li misserijietna ta' ilu kienu mrawmin u mkissrin fih u li minn hawn Malta mbagħad xtered fil-Greċja u f'Ruma: mhux li kienet tinsab xi taħżiża *(graffiti)* li mbagħad jaraw kif jaqrawhom u jfissruhom u jagħtuna xi dawl fuq ġensna ta' dawk iż-żmenijiet ta' ilu! Xi skrizzjoni kriptagma!.. Imma mur sibha! Caruana, fi dħul il-Vokabularju tiegħu jgħidilna wkoll li Malta kienet minn ta' l-ewwel li laqgħet fi ħdanha l-għerf ta' l-aqwa nies taż-żmenijiet l-aktar imbegħdin: u l-lsien il-Malti, għal min irid u jaf jifhmu sewwa, isib fih bosta ħwejjeġ li ntsew u ħadd aktar ma jaf bihom li għandhom ħafna x'jaqsmu mal-għerf tan-nies ta' l-artijiet tal-Lvant.

"*Xi jgħid il-Malti*" ta' Patri Magri jgħidilna wkoll għerf Misserijietna ta' minn żmien Żemżem: dan il-ktieb tiegħu faħħruh ħafna l-Italja u Oxford, u jinsab miġjub bl-ingliż minn Miss. Dr. Margaret Murray u Mrs. Galea. Patri Magri, Alla jagħtih il-hena ta' dejjem, kien bi ħsiebu jġib bl-ingliż il-kotba tiegħu fuq il-proverbji (qwiel) Maltin, imma qabel xejn riedhom bil-malti biex xejn ma jitilfu mill-ħlewwa tagħhom.

Alf. M. Galea.